

დავით ახლოური

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
გორი, საქართველო,
ისტორიის დოქტორი, პროფესორი,
ელფოსტა: datoakhouri@gmail.com

ყანჩავეთის გეთსამანიის ღვთისმშობლის ეკლესია და მისი საგანძური

მოკლე შინაარსი

ქსნის ხეობა, დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით, სამი მუნიციპალიტეტის სოფლებს მოიცავს; ყელის ტბის სათავეებიდან ოძისამდე - ახალგორის მუნიციპალიტეტს მიეკუთვნება, ოძისი - დუშეთის მუნიციპალიტეტს, ხოლო ოძისის სამხრეთით მცხეთის მუნიციპალიტეტის სოფლებია.

ამ უძველეს, ისტორიულ ხეობაში საუკუნეების მანძილზე ორი მძლავრი სათავადო არსებობდა, ქსნის საერისთავო და სამეხრანბატონო, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ქსნის ხეობა ოდითგანვე გამორჩეული იყო უნიკალური ხუროთმოძღვრული ძეგლებით, რომელთაგან რამდენიმე მსოფლიო მნიშვნელობისაა, მათ შორის აღსანიშნავია 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ ოკუპირებულ ახალგორის მუნიციპალიტეტში მდებარე ყანჩავეთის გეთსამანიის ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც კაბენის სახელწოდებითაც იყო ცნობილი, სადაც ჩვენი ეროვნული საგანძური ინახებოდა ხელნაწერი წიგნებისა და ტაძრისთვის შეწირული სხვა ძვირფასი ნივთების სახით.

ნაშრომში მოძიებული და გაანალიზებულია ყანჩავეთის კაბენის შესახებ არსებული ისტორიული წყაროები, საგაზეთო პუბლიკაციები, ფოლკლორული ხასიათის ჩანაწერები, სადაც თვითმხილველთა მიერაა აღწერილი ღვთისმშობლის ეკლესიის

იერ-სახე, წარსული და იქ ნანახი ჩვენი ქვეყნის ფასდაუდებელი განძი, რომლის ერთი ნაწილიც, დღეს, სამწუხაროდ, დაკარგულია.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ქართული წყაროთმცოდნეობის უმნიშვნელოვანეს ძეგლს „ყანჩავეთის ჟამნგულანს“, რომელიც კაბენის ღვთისმშობლის გეტსამანიის მონასტრისთვის ქართლის მთავარეპისკოპოსს ევდემონს შეუწირავს.

კაბენის უნიკალური საგანძურიდან ასევე აღსანიშნავია პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცული XIII-XIV საუკუნეების სვინაქსარი (წმინდანთა ცხოვრების მოკლე აღწერილობა), რომელიც რუსეთში მიხეილ საბინინს წაუღია.

ყანჩავეთის მონასტრის ხელნაწერი ნივთები და შემოწირულობები ვრცლად აქვს აღწერილი ექვთიმე თაყაიშვილს, რასაც ჩვენს ნაშრომში სათანადო ადგილი ეთმობა. სტატიაში ასევე საუბარია კაბენის ქონებასა და მამულებზე, ყანჩავეთში არსებულ სხვა საფორტიფიკაციო ნაგებობებსა და მამა ბასილის ეკვდარზე.

საკვანძო სიტყვები: ყანჩავეთი, კაბენი, ჟამნგულანი, სვინაქსარი, ეკვდარი, რატიშვილთა სამფლობელო, ეკლესიის მამულები, ეროვნული საგანძური.

David Akhlouri

Gori State University,

Gori, Georgia,

Doctor of History, Professor,

Email: datoakhlouri@gmail.com

The Church of the Virgin Mary of Qanchaveti and Its Treasury

Abstract

The Ksani Valley, within its present administrative boundaries, encompasses villages belonging to three municipalities: from the sources of Lake Keli to Odzisi — the Akhlagori Municipality; Odzisi itself — the Dusheti Municipality; and the settlements situated south of Odzisi — the Mtskheta Municipality.

Throughout centuries, this ancient and historically significant valley

was home to two powerful feudal domains — the Duchy of Ksani and the Samukhranbatono Principality — both of which played an essential role in the political and cultural life of Georgia.

The Ksani Valley has long been distinguished by its unique architectural monuments, some of which possess global historical significance. Among these is the Church of the Virgin Mary of Qanchaveti, also known as Kaveni, located in the Akhlagori Municipality — a territory occupied since the August 2008 war. This church once served as a repository of invaluable elements of Georgia's national heritage, including manuscript books and other precious items donated to the temple.

The present study collects and analyzes historical sources, periodical publications, and folklore-based records concerning Qanchaveti (Kaveni). These materials include eyewitness accounts describing the church's architectural appearance, its historical background, and the priceless artifacts once preserved there — many of which, regrettably, have been lost over time.

Special attention is devoted to one of the most important monuments of Georgian historiography — the “Chronicle of Qanchaveti” (Jamngulani), which contains forty-eight historical annotations written between 1444 and 1754. The Jamngulani was donated to the Gethsemane Monastery of the Virgin Mary of Kaveni by Eudemus, Archbishop of Kartli, a member of the noble Ratishvili family — the hereditary owners of Qanchaveti and descendants of the Dukes of Ksani.

Among Kaveni's unique treasures is also a Synaxarion (a concise collection of the lives of saints) dating from the 13th–14th centuries, now preserved in the Manuscripts Department of the Public Library in Saint Petersburg. This manuscript was taken to Russia by the Georgian scholar and clergyman Mikheil Sabinin.

The manuscript items and donations associated with the Qanchaveti Monastery were thoroughly described by the distinguished scholar Ekvtime Taqaishvili, whose work is given due consideration in the present study. The article further discusses the church's estates and properties, the remaining fortification structures within Qanchaveti, and the Chapel of Father Basil.

Keywords: Qanchaveti, Kaveni, Jamngulani, Synaxarion, chapel, Ratishvili domain, ecclesiastical estates, national heritage.

შესავალი: ყანჩავეთი (ყანჩავეთი) ახალგორის მუნიციპალიტეტის სოფელია, მდებარეობს ხარულის ქედის სამხრეთ მთისწინეთში, ქსნის მარჯვენა შენაკად მდინარე ყანჩაურისხევის ნაპირებზე. ახალგორიდან 6 კილომეტრის დაშორებით, ზღვის დონიდან 1000 მეტრზე. მიეკუთვნება

ახალგორის მუნიციპალიტეტის ბოლოს თემს.

ყანჩავეთში მიკვლეულია ადრეანტიკური ხანის სამარხი, საიდანაც ჩვენამდე 38 დასახელების 79 ნივთმა მოაღწია, აქედან 33 ნივთი ვერცხლის იყო, 31 - ბრინჯაოს და 13 - რკინის. მათ შორის მიცვალებულის ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებელი ვერცხლის ფირფიტები, სამკაულები, სარიტუალო ნივთები, ცხენის აკაზმულობის ნაწილები, ლითონისა და თიხის ჭურჭელი, ცხოველის ძვლების ფრაგმენტები... როგორც ი. გაგოშიძე შენიშნავს, ყანჩავეთის სამარხის ნივთები ნაკლულია, მისი აღმოჩენის კ. ტატუნაშვილის ინფორმაციით, სამარხში ოქროს ორი ბეჭედიც აღმოჩენილა, რომლებიც შემდგომში დაკარგულა. „ერთ-ერთი ბეჭედი უფრო ღია ფერის ოქროსი იყო („მოთეთრო ოქრო“) და ფარაკზე ირემი ყოფილა გამოსახული, მეორე, უფრო ყვითელი ოქროს ბეჭდის ფარაკზე კი მჯდომარე მამაკაცი და მის წინ ზეზე მდგარი ხელებგაშლილი ქალი („ბიჭი იჯდა და მის წინ ქალი ხელებგაშლილი თამაშობდა“) (გაგოშიძე, 1964: 13-14).

ყანჩავეთი მოხსენიებულია ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანე „ძეგლი ერისთავთაში“, საიდანაც ცნობილია, რომ დავით VIII-ის წინააღმდეგ მეზრძოლ შალვა ქვენიფნეველს ვახტანგ მესამემ უბოძა „თრუსუ, ღუდა, გაგასძენი, მღეთე, არახუეთი, ხანდო, ყანჩაეთი, აბაზასძეთა მამული, მაგნაკორნანი, დიდუამი, გავაზი, აწერისხევი, ბეხუშე“ (შ. მესხია, 1954: 236). ვ. ლუნაშვილის დასკვნით, შალვა ქვენიფნეველის საერისთავოს ტერიტორიის გაზრდა უნდა მომხდარიყო დავითის ერთგულ თანამეზრძოლთა (ჭილა აბაზასძე) და სახელისუფლებო ტერიტორიების ხარჯზე (ლუნაშვილი, 2007: 55).

თავის მოგზაურობის ჩანაწერებში ყანჩავეთისხევს და სოფელ ყანჩავეთს ახსენებს გიულდენშტედტი: „ქსანზე, მდ. ყანჩავეთის ხევზე, ახალგორთან ქანებია, ქვიშიანი, კირქვა ნამარხებით; იქვე მთა ლორწობანზე, რომელიც ყველაზე მაღალია ამ მიდამოში, არის 2 გოგირდიანი წყარო“ (გიულდენშტედტი, 1964: 29). „ქსანზე ზევიდან ქვევით არის კიდევ სოფლები: 1. ლარგვი, მონასტერი 2. ლეგაშენი (ლაგოშეთი - დ.ა.) 3. საქორეთი 4. ქვენი, ციხე 5. იპნევი

(იფნევი - დ.ა.)¹ 6. იკოთი 7. წირქოლი ციხე 8. ირეტვა (ერედა?) 9. ყანჩავეთი... (გიულდენშტედტი, 1962: 275).

ქსნის ხეობის ბარის სხვა სოფლებისგან განსხვავებით, ყანჩავეთი უშუალოდ არაა მოხსენიებული 1669 წლის წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის გარიგების გუჯარში, თუმცა სიგელის ბოლოს საუბარია რატიშვილის მიერ წილკნელი ეპისკოპოსის რომანოზის ქსანზედ საწირავად დაპატიჟებაზე. ცხადია, რატიშვილები თავიანთ სამფლობელოში ყანჩავეთში მიიწვევდნენ ეპისკოპოსს, რომელიც წუხს, რომ ბარგი ქსანში „ჩაუცვივდა“ და დაეკარგა „ერთი ხელი წირვის იარაღი, ბევრი სხვა რ(ა)მ საქონელი და წილკნის ღ(ვ)თისმშობლის სამწყსოს... გუჯარი“, რის გამოც იგი მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩენილა: „დიაღ, დიდს შეიწროებაში ჩავარდი იმ გუჯრის დაკარგვისათვის. დიაღ, დიდი ხნის ნაკურთხი ეფისკოპოზი ვიყავ. ჩემი ეკლესი(ი)სა სამწყსოს ა(მ)ბავი და რიგი კარგად ვიცოდი: აზნაურიშვილს რა ედვა, მსახურს რა ედვა, ან სახუცო, ან დრამა რა ედვათ. ბევრი ნაკლებიც დავერე აგრემც... რაც ამ გუჯარში დიდგაცი, აზნ<აურმ>ვი<ლი>, მსახ<უ>რ<>, ღვდელი სწერია იმათი ცოდვისათვის მე გავიკითხო თუ მომატებული და იმ ძველ გუჯარში რაც ეწერ(ა) იმაზედ ნაკლები არ დავერე, ჩემის მაკურთხეველის კა (თალიკ)ოზის დომენტისაგან შეჩვენებული ვიყო მე, წილკნელი რომანოზ“ (ჯავახიშვილი, 1974: 38). საგულისხმო წყაროა. ეპისკოპოსი ხაზს უსვამს თავის სამართლიანობას, უფრო მეტიც - „გუჯარში ბევრი ნაკლებიც დავერეო“. შესაბამისად, სავარაუდოა, მისი კუთვნილი ბარგის ქსანში ჩავარდნაში სხვათა ხელიც ერია...გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ასეთი მდიდარი წარსული მქონე სოფლის ადრინდელი მოსახლეობის შესახებ მწირი ცნობები მოგვეპოვება, იგი არაა მოხსენიებული არც XVIII-ის საუკუნის მეორე ნახევრის ქსნის საერისთავოს სტატისტიკურ აღწერილობებში, არც იოანე ბატონიშვილის ქართლ-კახეთისა და საუფლისწულოს აღწერებში და არც 1804 წლის პირველი რუსული კამერალური აღწერის მონაცემებში. მაგალითად, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკურ

¹ წყაროში სახელწოდება „ქვენიფნევი“ ორ სხვადასხვა კომპოზიციადაა წარმოდგენილი - „ქვენი, ციხე“ და „იპნევი“.

აღწერილობებში ტექსტის ბოლოს ტექსტისავე ხელით მიწერილია: „ყანჩაეთიდან რატიშვილის ყმა“, მაგრამ ჩამოთვლილი არაა ეს ყმები, მიუხედავად იმისა, რომ ოთხნახევარი მეტრი თავისუფალი ადგილია დარჩენილი (ახლოური, 2021: 11).

მეთოდები: საკითხის კვლევისას ვიყენებთ თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებაში აპრობირებულ მეთოდებს. ვახდენთ ქსნის ხეობის შესახებ არსებული წყაროებისა და ისტორიული პუბლიკაციების კრიტიკულ გააზრებას, რომლის დროსაც გამოყენებულია შინაარსობრივი ანალიზისა და დაკვირვება-შედარების მეთოდები. ანალიზის მეთოდი საშუალებას გვაძლევს წარმოვაჩინოთ ყანჩაეთის ღვთისმშობლის ეკლესიის წარსული, მამულები, შემოწირულობები, ხელნაწერი წიგნები... დაკვირვება-შედარების მეთოდი გვეხმარება გავაანალიზოთ მონასტერში დაცული ეროვნული საგანძურის ფასეულობა და მისი ადგილი ქართულ კულტურაში. ნაშრომის შეჯამება ხდება კვლევის სისტემური ანალიზით.

მიზანი: ნაშრომის მიზანია საზოგადოება გაეცნოს ოკუპირებული ახალგორის მუნიციპალიტეტის ისტორიულ სოფელ ყანჩაეთს, იქ არსებულ ეკლესია-მონასტრებს. ძირითადი ყურადღება ეთმობა ქსნის ხეობის ერთ-ერთ უნიკალურ, გამორჩეულ ძეგლს ღვთისმშობლის კაბენის ეკლესიას, მის თავგადასავალს, წარსულ დიდებასა და ახლანდელ სავალალო მდგომარეობას. ქართული საზოგადოება უნდა აცნობიერებდეს, რა საგანძური შექმნეს ჩვენმა წინაპრებმა, რა დაგვიტოვეს და რას ვუტოვებთ მომავალ თაობებს. უნდა ვიცოდეთ ჩვენი ქვეყნის ნამდვილი, გაუყალბებელი ისტორია.

მსჯელობა: ყანჩაეთის კაბენის მონასტერი საეკლესიო ცენტრი იყო. როგორც ცნობილი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს: „წირქოლს ზეით, ჩრდილოთ, არს მონასტერი კაბენი, გუმბათიანი, ყანჩაეთს, კეთილად ნაშენი, შუენიერს ადგილს და აწ ხუცის სამარ“ (ბატონიშვილი, 1973: 359). მართალი იყო ვახუშტი, როცა ამბობდა, რომ მონასტერი ულამაზეს ადგილზე მდებარეობს და მყარადაა ნაგებიო - წერდა ექვთიმე თაყაიშვილი, თუმცა იქვე დასძენდა, რომ XVIII საუკუნის შუა ხანებში ჯერ კიდევ მღვდლის დაქვემდებარებაში მყოფი ტაძარი, ახლა ყანჩაეთის სამრევლო ეკლესიას ეკუთვნის, დაზიანებულია

და უყურადღებოდ მიტოვებულიო.

ექვთიმეს აღწერით, ძეგლი, რომელიც სილამაზით არ ჩამოუვარდებოდა საქართველოს საუკეთესო ეკლესიამონასტრებს, მოგვიანებით, მკვეთრად იყო სახეცვლილი სხვადასხვა მინაშენებით... ტაძარი გარედან მოპირკეთებული გახლდათ სუფთად თლილი მოყვითალო ქვებით. აღმოსავლეთ ფასადის მდიდარი დეკორაციები გუდარეხის, სამთავისის, იკორთის, ახტალის და XI- XIII საუკუნეების სხვა ქართული ტაძრების დეკორაციების ანალოგიას წარმოადგენდა. მთავარი სარკმლის ქვეშ მდგარა ეპისკოპოსის სკამი, იქვე იყო სამსხვერპლო და სადიაკვნე ოთახები. ჟამთა სიავის გამო მთლიანად განადგურებულა „უნატიფესი ჩუქურთმებით“ დაფარული ეკლესიის კანკელი, რომელიც შემდგომში ძველი ნატეხებისა და რიყის კენჭებისგან აღუდგენიათ, შეუღესიათ და შეუთეთრებიათ. ასევე მრავალჯერ ყოფილა განადგურებული დაბოლოს „ძაღზე უხეიროდ“ აღდგენილი საკურთხეველის შუაში მდგარი ტახტრევანი. ეკლესიის სხვადასხვა ნაწილში შეიმჩნეოდა მოხატულობის კვალი, უკეთ ყოფილა შემორჩენილი ღვთისმშობლის ყრმით, იოანე ნათლისმცემლისა და ქერუბიმების ფრესკები.

1848 წელს კაზენში გაცილებით მეტი ფრესკა უნახავს მარი ბროსეს, რომლებიც უყურადღებობის გამო განადგურებულა... ასევე, ექვთიმეს ტაძარში აღარ დახვედრია ბზის ხისგან დამზადებული ეკლესიის მოდელი, რომელსაც თავისი ოსტატური დამუშავებითა და შესრულებით აღუფრთოვანებია ბროსე. ცარიელი დახვედრია ძველი კიდობანიც, სადაც ხელნაწერი წიგნები ინახებოდა. „სამწუხარო არაა, რომ ეს უდარდებლობა ღუპავს და ანადგურებს ნელ-ნელა ძველ ძეგლებს, რომლებსაც თვლიან უმნიშვნელოდ, რადგან მის შინაარსს არ იცნობენ“ - წუხდა ბროსე მისი თანამედროვე ქართველთა დაუდევრობის გამო (Такашвили, 1915: 114-115).

1974-1990 წლებში საქართველოს ძეგლთა დაცვის სამმართველო ხუროთმოძღვრული ძეგლების აღრიცხვა-პასპორტიზაციისა და ფიქსაციის მიზნით ინტენსიურ საველე ექსპედიციებს აწარმოებდა საქართველოს ყველა რეგიონში, მათ შორის ქსნის ხეობაში, სადაც საექსპედიციო პერიოდი მოიცავდა

1981-1985 წლებს. შედეგები გამოქვეყნდა ახალგორის მუნიციპალიტეტის არქიტექტურული მემკვიდრეობისადმი მიძღვნილ კრებულში, რომლის მიხედვით, კაბენი IX საუკუნით უნდა დავათარილოთ, გარშემოსასვლელი - X საუკუნით, გადაკეთებულია XIII საუკუნეში, ამავე პერიოდისაა ტაძრის ფერწერაც. აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს გვაძლევს ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე შემორჩენილი ადარნასე მეფის ასულის ლატავრას მოსახსენებელი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი: „ნეტა (რ) ად(არნასეს ასულს) ლატავრ (რს) თო... ეს(წმინდაი ეკლესიაი)“ (დადიანიძე, 2008: 189-190).

კაბენი აუგიათ ტყით დაფარულ მთის ფერდზე. თავდაპირველად, IX საუკუნეში აქ მდგარა მცირე ზომის გუმბათიანი ეკლესია. X საუკუნეში ძეგლს გაუკეთდა გარშემოსასვლელი, ხოლო XIII საუკუნის პირველ ნახევარში წინ წამოსწიეს აღმოსავლეთი ფასადი და დანარჩენი სამი კედლის გაჭრის შედეგად შიდა სივრცე შემოსასვლელის სივრცეს შეერწყა. ახალ მშენებელს წინ წამოუწევია სამხრეთი ნაწილიც, აუშენებია ახალი კრიპტა და მოუშლია დასავლეთი ფასადი. ტაძრის ახალ არქიტექტურულ კომპოზიციაში შენარჩუნებული იქნა სამხრეთ-დასავლეთის და ჩრდილო-დასავლეთის ძველი ნაგებობების კუთხეები, რომელიც გამოიყენეს გუმბათის წყვილ ბურჯებად. ამ ბურჯებიდან თაღები გარშემოსასვლელის დასავლეთ კედლამდეა გადაყვანილი. დასავლეთ მხარეს გამართულია ახალი კარიბჭე. „მიშენებული უნდა იყოს ჩრდილოეთი ფასადის დასავლეთი მხარის სამრეკლოც. რამდენიმე ხნის შემდეგ ამ სამრეკლოს მიადგეს მცირე ზომის კარიბჭე. ეკლესიის ინტერიერმაც რიგი ცვლილებები განიცადა. ძველი გუმბათის ყელი აამაღლეს, სარკმლები გააფართოვეს, ჩუქურთმიანი კარნიშით დაავიწროვეს და ძველთან შედარებით უფრო წოწოლა სახურავი დაახურეს. ახალი გუმბათოვანი ნაგებობა ღრმამკლავებიან ჯვრის გეგმას იძლევა, გუმბათი დასავლეთით უკვე წყვილ ბურჯზეა დაყრდნობილი, აღმოსავლეთით კი, საკურთხეველის პილონებზე. გუმბათქვეშა კვადრატიდან გუმბათის ყელზე გადასვლა ტრომპების საშუალებით ხდება“ (დადიანიძე, 2008: 190-191). ეკლესიის ნალისებური აბსიდის ჩრდილოეთით და სამხრეთით ნალისებურივე ფორმის ნიშებია, მათ თავზე, აფსიდის ცენტრში

თაღოვანი სარკმლებია გაჭრილი... საკურთხეველის წინ ქვის კანკელი ორნამენტებითაა შემკული. აბსიდის გვერდებზე მცირე ზომის სათავსოებია. საკურთხეველში და კედლებზე მხატვრობის კვალია შემორჩენილი, ეკლესიის ფასადები თლილი ქვითა და იმ დროის შესაფერისი მდიდარი შუქურთმებითაა გაფორმებული. ასევე მოჩუქურთმებულია სარკმლის ჩარჩოს თავზე ჯვრის რელიეფური გამოსახულება და კარნიზი, სარკმლის ქვემოთ შეწყვეტილი რომბებია. უფრო სადაა და მარტივად გადაწყვეტილი სამხრეთი ფასადი.

ე. თაყაიშვილის მინიშნებით, ტაძრის დასავლეთით იდგა დიდი, ოთხკუთხა ქვის ნაგებობა, ბერების სატრაპეზო, 16 არშინის (ერთი არშინი უდრიდა 71,12 სანტიმეტრს) სიგრძისა და 11 არშინის სიგანის. ტაძრის ფართო ეზო გარშემორტყმული იყო ქვის გალავნით, რომელიც წარსულში მონასტერს ამაგრებდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ექვთიმე კაბენის თავდაპირველი მშენებლობის თარიღად, „მისი სტილისა და მორთულობის მიხედვით“, XII-XIII საუკუნეებს ვარაუდობდა (Такаишвили, 1915: 116).

კაბენის ღვთისმშობლის ეკლესიის განახლებაზე საუბარია „ძეგლი ერისთავთაში“: „მოშლილიყო დიდი იგი საყდარი იკორთას და კულად ყანჩაეთის მეორე აღმაშენებელ იქმნეს ტაძარსა დედისა ღვთისასა“ (მესხია, 1954: 236). მიწისძვრისაგან დანგრეული ტაძარი XIV საუკუნის მეორე ნახევარში იოანე ერისთავს განუახლებია¹. ძეგლის ავტორი სწორედ მას მოიხსენიებს „მეორედ აღმაშენებელს“.

ყანჩავეთში მდებარეობს ასევე გვიანი შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესია და ამავე პერიოდის წმინდა გიორგის ეკლესიის ნანგრევები, რომლის კედლები შემორჩენილია 1-2 მეტრ სიმაღლეზე, ჩრდილოეთით მინაშენების ფრაგმენტებია, ეკლესია გარშემოვლებული იყო გალავნით.

ყანჩავეთის დასავლეთით გვიანი შუა საუკუნეების ხადის ციხეა, რომელიც აუგიათ სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით. ციხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ოთხი სართულის დონეზე

¹ 1991 წელს გეტსამანიის ტაძარი კიდევ ერთხელ დააზიანა მიწისძვრამ. 2000 წელს კი გუმბათი ჩამოიქცა.

შემორჩენილია კოშკი. ხადის ციხე მოხსენიებულია ვახუშტის აღწერაში: „ჩრდილოეთ ყანჩიეთისა, ზებეყურის მთის ძირს, არს ხადის ციხე, მაგარი. ზებეყურის მთა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ (ბატონიშვილი, 1973: 359).

დავუბრუნდეთ ისევ კაზენის ღვთისმშობელს; მონასტერში არაერთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი წიგნი და მდიდარი ბიბლიოთეკა ყოფილა, რომელსაც ქმნიდნენ იქ მოღვაწე გამოჩენილი მწიგნობრები.

ქართული წყაროთმცოდნეობის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია „ყანჩაეთის ჯამნგულანი“. აკადემიკოს კორნელი კეკელიძის განმარტებით, „გულანი“ კოდექსს ნიშნავს, რომელიც აერთიანებს საღვთისმსახურო წიგნებს, ხოლო შემოკლებული რედაქცია „ჟამნი“ კი მოკლე ისტორიული ცნობების შემცველია. „ჟამნგულანი“ 48 ისტორიული ხასიათის მინაწერს აერთიანებს. „იწყება 1444 წლით და მთავრდება 1754 წლით... XVII საუკუნის მეორე ნახევრის შემდეგდროინდელი ამბები თვითმხილველთაგანაა შეტანილი, ადრინდელი კი ალბათ გადაწერილია სხვა ორიგინალიდან“ (ხოცუაშვილი, 2011: 42). „ჟამნგულანი“ 577 ფურცლისგან შედგება (60 რვაფურცლიანი რვეული და მინიატურები). ე. თაყაიშვილის აღწერით, ხელნაწერის ზომა 24,5 X 18,5 სმ.-ია. ისტორიული მინიატურების გარდა შეიცავს დეკორაციულ თავსართსა და ბოლოსართს, სადაც ანდერძებია ჩაწერილი. ხელნაწერი ჩასმული ყოფილა ტყავგადაკრულ, ტვიფრულ ხის ყდაში, რომელსაც აბრეშუმის საფარი იცავდა. ილუსტრაციებზე გადაკრული ჰქონია თხელი ქსოვილი. მოგვიანებით ხელნაწერისთვის ქსოვილი მოუცილებიათ და ჩაუსვამთ მუყაოს მაგარ ყდაში. სამწუხაროდ, დარღვეულია ილუსტრაციების პირვანდელი განლაგება, ზოგიერთი მათგანი დაკარგულია, რაზეც ქვემოთაც გვექნება საუბარი... ხელნაწერის დამკვეთი იყო ევდემოზ რატიშვილი, იგი მისი დავალებით დაუმზადებიათ საბა მღვდელსა და ზაქარია მწერალს: „ქკ-სა ტპა: (1693) უფალო, შეიწყალე ცოდვილი ზაქარია, რომელმა ესე ჟამნგულანი რაიცა უძღლურებასა ეძლო მოვიჭირვე კარგად გაკეთება ბრძანებითა მთავარეპისკოპოსისა რატიშვილის ევდემოსისათა, რომლისა კეთილმცა არს სახსენებელი რომელ იყო ტკბილ სიტყვთა, მშვიდი გულითა და ასე საკვირველ იქმნა“... ქსნის

ერისთავთა განაყარ რატიშვილთა საგვარეულო სახლის წარმომადგენელი ევდემოზი მინაწერებში მოიხსენიება ურბნელ და მანგლელ ეპისკოპოსად, ასევე ქართლის მთავარეპისკოპოსად: „ღმერთო შეიწყალე ცოდვილი მთავარეპისკოპოსი, რომლის ბრძანებით აღიწერა ჟამნგულანი ესე, პირველად ვიყავ ურბნელი, მერმე მანგლელი და მერმე მთავარეპისკოპოზი ქართლისა“ (1674 წელი). ევდემოზს „ჟამნგულანი“ კაბენის ღვთისმშობლის გეტსამანიის მონასტრისთვის შეუწირავს. შემდგომში იგი დაკარგული უპოვია არაგვის ერისთავ გრიგოლ პაპუაძეს და ისევ ევდემონისათვის გადაუცია. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ეს ფაქტი ყანჩავეთის მონასტრისთვის, წყაროში ნათლადაა მითითებული: „ეს ჟგულანი დამეკარგა, არაგვის ერისთავის შვილმა გრიგოლ იშოვნა, კაბენის გესამანიისა ღვთის მშობლის შეწირული იყო. მე ყდ უღირსმა მთვარ ებისკოპოზმა ევდემოზ ფეშკაში მივართვი და ისრევ გისამანიასა ღვთის მშობელს შევსწირე და ესე აღთქმა დავუდევ გრიგოლს ხარებობას დღეს კაბენს წინამძღუარი ვინც იქნებოდეს და დეკანოზი ჟამსა სწირევდეს, გრიგოლის მამას პაპუასა, მისს მეუღლეს დარეჯანს, მათს შვილთა ზურაბს და ვამიხს და გრიგოლი ხარჭაშნელს მოიხსენებდეს, თუ ეს დააკლონ სსუფეველმსაც დააკლდებიან. და ჩინთა ცდვთა ნაცვლად იგინიმც განიკითხვიან, რლმნც წინამძღუარმა და დეკანოზმა წელიწადში ერთი წირვა და აღაპი დააკლოს: ქკსა: ტპვ:–, (1698) (თაყაიშვილი, 2022: 447). ევდემოზმა, იმავე წელს, ძვირფასი წყარო ხელახლა შესწირა კაბენს, რომელიც თედო ჟორდანას 1889 წელს მოუნახულებია (ჟორდანია, 1897: 381). 1879 წელს „ჟამნგულანი“ ქაშუეთის ეკლესიაში უნახავს ექვთიმე თაყაიშვილს, სადაც მღვდელ მარკოზ ტყემალაძეს დროებით ჩაუტანია. ექვთიმემ იგი 1916 წელს ხელნაწერთა ინსტიტუტს გადასცა (ხოცუაშვილი, 2011: 42).

მარი ბროსეს ვერსიით, სახელწოდება „კაბენი“ კაბერთან უნდა იგივდებოდეს, რაც ნაკლებ დამაჯერებლად მიაჩნია ვ. ხოცუაშვილს. ქსნის ხეობის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს „გეტსამანიაზე“ (როგორც მოიხსენიებდა ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს ადგილობრივი მოსახლეობა) და ასკვნის: „გეტსამანია მდებარეობს იერუსალიმში, მეთოლოგიური კადრობის ქვემო ხიდის გადამა, გორაკის ძირში.

აქ არის ერთი პატარა ბაღი, რომელსაც დღემდე შემორჩა შვიდი გატრუსული ზეთის ხილი, იერუსალიმში ჩასულ მლოცველებს სწამთ, რომ ეს ხეები შემორჩენილია იმ დროიდან, როცა აქ ქრისტე ჯვართ აცვეს. გეთსამანია ებრაულია და ქართულად „ზეთის ხილის საწურავს“ ნიშნავს. იგი ქართული ოთხთავის ლექსიკონში გეოგრაფიულ სახელწოდებად არის შეტანილი (შ. ნუცუბიძე). მცხეთაში არსენას ძეგლის პირისპირ პატარა ადგილს გეთსამანიას უწოდებენ (გ. ლეონიძე). აქ მდგარა გეთსამანიის ტაძარი, რომელიც შაჰ-აბასს დაუნგრევია (პ. იოსელიანი). მცხეთამ არაერთი პალესტინური სახელი შემოგვინახა, მაგრამ ყანჩაეთის კაბენმა რით დაიმკვიდრა გეთსამანიის სახელი, ძნელი სათქმელია. ხალხმა რომ საუკუნეთა მანძილზე ატარა იგი, ეს კი საგულისხმოა და კაბენის გარკვეულ უპირატესობაზე მიგვანიშნებს იერუსალიმის ქართული კულტურის წინაშე“ (ხოცუაშვილი, 2011: 42).

ექვთიმე თაყაიშვილს ქსნის ხეობაში მოგზაურობის დროს აღწერილი აქვს ყანჩავეთის პატარა სამრევლო ეკლესიაში დაცული ხატები და ხელნაწერები, რომლებიც ადრე კაბენის მონასტერს ეკუთვნოდა:

1) ვერცხლის ჩარჩოში ჩასმული ფერწერული ხატი - ღვთისმშობელი ყრმით (49 X 39 სმ.), მორთული მოოქროვილი ვერცხლითა და ძვირფასი ქვებით, ფირუშებითა და ლალებით. მხედრული წარწერა გვამცნობს, რომ იგი 1821 წელს მონასტრისთვის მაიორ გაბრიელ რატიშვილს¹ შეუწირავს:

¹ გაბრიელ რატიშვილი (1770-1842) ცნობილი მოღვაწე იყო. რატიშვილების თავადურმა გვარმა ძველ ქართულ მწერლობას ორი ისტორიული პიროვნება შესძინა - ევდემოზი და გაბრიელი (ქენქაძე, 2016: 364). გაბრიელს თავი უსახელებია ნიახურას ველზე ომარ-ხანის წინააღმდეგ 1800 წლის 7 ნოემბერს გამართულ ბრძოლაში. იგი იყო უფლისწულ იოანე ბატონიშვილის მრჩეველი და ემიკლაბაში. როცა რუსეთის იმპერატორმა პავლე პირველმა ბატონიშვილების: იოანეს, ბაგრატისა და მიხეილის ხილვა მოინება, გაბრიელი, როგორც იოანეს ადიუტანტი, უფლისწულებთან ერთად პეტერბურგში გაემგზავრა. პავლე 1801 წლის 11 მარტს მოკლეს შეთქმულებმა, მისი ადგილი ალექსანდრე პირველმა დაიკავა. რუსეთის ახალმა იმპერატორმა გაბრიელს კოლეჟსკი ასესორის ჩინი და სამი ბრილიანტის ბეჭედი უბოძა. თუმცა ქართველი თავადი რუსთა სატახტო ქალაქში დიდხანს

„ყანჩავთის გესამანიის. ღ-ის მშობელო. მიიღე. კნინი. ესე. ნაშრომი მონისა. შენისა სოვეტნიკის და მაიორის. თავადის გაბრიელ რატიევის მიერი. რომლისა ვიშრომე საფასითავე შენითა რათა მეოხ მეყო მეუღლითურთ ჩემით ჯიმიტის მოურავის ასული თამარით და მწე. ექმნე. ძეთა. ჩემთა. ჩყვა.“

2) 1830 წელს ტაძრისთვის კაკლის ხეზე დახატული ხატი ვერცხლის პერანგით (49 X 39 სმ.) მიურთმევია დიდმის მოურავს სოლომონ რატიშვილს. „ქ. შევამკე. ხატი. ესე. ყ-დ წისა. ღ-ის მშობელისა. ყანჩავთისა კაბენისა. ტაზრისა (sic). მოსასოებელმან. მონამან. დიდმის მოურავმან სოლომან რატიევმან საოხად სულისა. ჩემისა. და დასაცაველად ძეთა და ასულთა და მეუღლისა ჩემისათა წელსა, ჩყლ. იანვრის. ა-სა“.

3) წმინდა გიორგის ხატი (37 X 30,5 სმ.). ცხენზე ამხედრებული წმინდანი კლავს გველეშაპს. გამოსახულება შესრულებულია გაბრიელ რატიშვილის დაკვეთითა და ეკლესიის თანხით: „ქ. ყანჩეთს. გესამანიის. ღ-თის. მშობელო. შენის. მთავარ. მოწამის. გიორგის. ხატი. შენის თეთრით. და. ჩემის. შრომით. გავაკეთე. სოვეტნიკმა. თ-ა. გაბრიელ. რატიევმა. რათა. მეოხ. მეყო მოწამითურთ. შენით. წელსა. ჩყვა (1821 - დ.ა.)“.

4) ვერცხლის ჯვარი (37 X 15,5 სმ.). მხედრული წარწერიდან ირკვევა, რომ იგი 1813 წელს ეკლესიის ხარჯით დაამზადეს მათე წინამძღვრიშვილმა, გოგია და დავით ჯარმელიშვილებმა. ეს გახლდათ გადასატანი ჯვარი, ბორაყი (ხატის დროშა, გასანათლავი ბაირალი, რომელსაც ჰქონდა ხელკეტი, საკადრები, ქსოვილის

არ დარჩენილა. 1802 წელს, მშობლების მოხუცებულობის მიზეზით იგი კვლავ სამშობლოში ბრუნდება. გაბრიელის 1801-1802 წლებში დაწერილი ისტორიული თხზულება: „მცირედი რამე მოთხრობა როსიისა“, მის ავტორს წარმოგვიდგენს პირველ ქართველ მწერლად, რომელმაც თავის ნაწარმოებში მკაფიოდ დაგვანახა XVIII საუკუნის რუსეთის ცხოვრება. როგორც ილია ჭავჭავაძე წერს: „გაბრიელ რატიშვილის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს 1800-იანი წლების ქართველ მწერალთან, რომელმაც, მართალია, XIX საუკუნეშიც გადმოაბიჯა, მაგრამ ახალი საუკუნის ვერაფერი გაეგო, იგი მთლიანად ძველ ქართულ მწერლობის ტრადიციაზე იყო დამოკიდებული“ (ჭავჭავაძე, 1863: 14).

ნაჭრები, ბუმტი, შუბის წვერი და ზანზალაკი (ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, 2011), რომელიც დროშის ფუნქციას ასრულებდა: „ქ. ყაჩეთის გესამანის მღთის შობლისა ბორაყი ხატის ფულით გავაკეთებინე მე წინამძღვრისშვილმა მათემა და ჯარმელიშვილმა გოგიამა ჩვენი სულის საცხონებლათ და შვილისა სადღეგრძელოთ კიდევ ჯარმელისშვილმა დავითამა შევეწიე ბორაყის მინთული (sic) სული(ს) საცხონებლათ და ჩემს სადღეგრძელოთ. წელსა კ-ს ფა.“

5) ვერცხლის ჯვარი (40 X 23 სმ.), იგივე ნაკეთობითა და დიზაინით, როგორც წინა აღწერაშია.

6) ვერცხლის პატარა ჯვარი, ჯვარცმის და წმინდა გიორგის გამოსახულებებით, წარწერის გარეშე.

7) სახარება (24 X 17 სმ.) წმინდა წერილებით.

ექვთიმე თაყაიშვილმა ყანჩაეთის ტყავის სახარებასა და მის მინაწერებს ვრცელი წერილი მიუძღვნა, რომელიც 1909 წელს გამოაქვეყნა კრებულში „ძველი საქართველო“: „1908 წელს ზაფხულში ქსნის ხეობაში მოგზაურობის დროს გავშინჯეთ სოფ. ყანჩაეთში ტყავის სახარება, რომელიც ეხლა ინახება სოფლის პატარა ეკლესიაში, ხოლო წინეთ ჰკუთნებია ძველ კაბენის მონასტერს ყანჩაეთის მახლობლათ. ეს მონასტერი ეხლა გაუქმებულია და ნელ-ნელა ინგრევა უპატრონობის გამო“ (თაყაიშვილი, 1909: 61-74; თაყაიშვილი, 2022: 462). ექვთიმეს აღწერით, სახარება დაწერილი იყო მშვენიერ ეტრატზე ნუსხა-ხუცურით ორ სვეტად, თითოეული სვეტი 23 სტრიქონისაგან შედგებოდა, ყდა ხისა ჰქონდა, რომელზედაც ტყავი იყო გადაკრული, ტყავზე, ტბეთის სახარების მსგავსად, მიჭედილი ყოფილა ქანდაკებიანი ვერცხლის ფურცლები, სავარაუდოდ, მაცხოვრის ჯვარცმისა და ჯოჯოხეთში ჩასვლის ჭედური გამოსახულებებით. მოგვიანებით, ვერცხლის შესამოსელი მოუხსნიათ. დარჩენილი ყოფილა ვერცხლის პატარა ლურსმნები, რომლითაც ხელოვნური ფირფიტები იყო მიმაგრებული. სათაურები წითელი მელნით იყო შესრულებული, ტექსტი - შავით. ხელნაწერი შედგებოდა 31 რვეულისგან, თითო რვეული - 8 ფურცლისგან. მთელი წიგნი 259 ფურცელს მოიცავდა. ხელნაწერი შემკული იყო ოთხივე მახარებლის კარგად შესრულებული ფერადი ნახატებით. ნახატებზე სახელების წარწერები ბერძნულ

ენაზე ყოფილა, მახარებლების თანამიმდევრობა ტრადიციისამებრ იყო დაცული, ჯერ მათეს, შემდეგ მარკოზის, ლუკას და ბოლოს იოანეს.

სახარება იწყებოდა ევსების კვიპრიანესადმი მიწერილი წერილით. თითოეულ სახარებას წინ უძღოდა თავების ნუსხა, შემდეგ მახარებლის სურათი და ტექსტი. ბოლოს დართული ჰქონდა „ზანდუკი სახარებისა, საძიებლისა და საწელიწადო“. ზანდუკი და საძიებელი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით ყოფილა ნაწერი. გადამწერი და გადაწერის დრო მითითებული არ იყო, მაგრამ ხელნაწერის, მასალისა და ნახატების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სახარება დაწერილი უნდა ყოფილიყო არა უადრეს XII საუკუნისა და არა უგვიანეს XIII საუკუნის ბოლო პერიოდისა. საძიებლის ბოლოს ერთვოდა თანადროული მხედრული წარწერა:

„ქ: ოთხთავი: ესე წჳდაი განმანათლ-

ებელი; ადამის ტომთაი: მე ბასილი:

~აა: მ~სმან (აფხაზეთის მთავარეპისკოპოსმან)¹ : შემოსე და მოვჰედეც:

ლცვა ყ~კთ ჩემთ~ს: ღ~სათუინ“...

სახარების ცარიელი ადგილები და არშიები დაფარულია იმ ადამიანების ჩანაწერებით, ვისაც კაბენისთვის შემოწირულობა გაუღია. ეს ჩანაწერები ისტორიული დოკუმენტებია, შემომწირველთა ხელნაწერებითა და ბეჭდებით. ჩანაწერები XV-XIX საუკუნეებით თარიღდება, სულ 14 ასეთი სიგელია, 1814 წლის ბოლო ჩანაწერში ჩამოთვლილია კაბენის მონასტრისთვის შეწირული ქონება:

„ქ. რაც კაბენს მამული აქვს შეწირული სულ ამას ქვევით სწერია, ან ვისაც უჭირავს და ან რამდენის დღისა არის.

ქ. ერედას ვენახი. ქ. ბახუანთ წინ ერთი დღისა ნავენახობი, ამას

¹ თაყაიშვილი ეთანხმება თედო ჟორდანიას მოსაზრებას, რომელმაც „~აა: მ~სმან“ - შიო აფხაზეთის მთავარეპისკოპოსი იგულისხმა. ჟორდანიამ ასევე ყურადღება მიაქცია ყანჩავეთის სახარების მინაწერებს, მაგრამ სრულად არ გაუანალიზებია. როგორც ექვთიმე აღნიშნავს, მინაწერებიდან მხოლოდ სამი აქვს მოყვანილი და ისიც, ზოგ შემთხვევაში შეცდომებით (ჟორდანია, 1897: 172, თაყაიშვილი, 2022: 462 სქოლიო).

მაგიერი მღვდელს უჭირავს, მათეს ვენახის გვერდზე, გაუცვლია სხვაზედა.

ქ. ბახუნთ ბაღებს ზევით ერთი დღის მიწა ოთარას ბიჭს უჭირავს.

ქ. ბუღლათ კარს ერთი დღისა გორთამაშვილს უჭირავს.

ქ. სარუკაანთკარს გოგია ჯარმელიშვილს¹ უჭირავს ერთი დღისა.

ქ. მათეს ვენახის გვერდზე გოგია ჯარმელიშვილს უჭირავს დღიურია.²

ქ. ხეხილს (ზეზილს?) ვენახის გვერდზე ერთი დღიური ოთარას ბიჭს უჭირავს.

ქ. ხახუტს ვენახის თავზე სამი დღის მიწა მათეს უჭირავს.

ქ. ამ ხახუტს ვენახს აძევს სამი კოკა ტკბილი.

ქ. ვემას ქედზე ორი დღის შასა (შეიდლება ამ სიტყვაში იგულისხმებოდეს „ფშანი“ - ჭაობნარი - ე.თ., სქოლიო) და ხეხილს უჭირავს.

ქ. ერთი დღისა მღვდელს უჭირავს მათეს წისქვილის გამოღმა, პავლეშვილის მიწა არის.

ქ. აქა ერთი დღიური თევდორეს ბიჭს უჭირავს.

ქ. გოგიას ბაღს ზემოთ ოთარას ბიჭს უჭირავს ნახევარ დღიური.

ქ. ასანანთ ხევში (ასანანთ ხევი შით ყანჩაეთის სოფელს ჩამოუდის - ე.თ., სქოლიო) ხეხილს უჭირავს ერთი დღისა.

ქ. კაბენს პავლეშვილის მიწა გოგია ჯარმელიშვილს უჭირავს ორი დღის.

ქ. ჯიღნანთ კარი საკომლო არის ლუა ტატუნაშვილს და მის მმას დათუასა აქვს.

ქ. თეზიაშვილის მიწის პირზედ ერთი დღის ნავენახობი

¹ გოგია ჯარმელიშვილს კაბენისთვის, მათე წინამძღვრიშვილთან (1814 წლის სიგელში მათეცაა ნახსენები) და დავით ჯარმელიშვილთან ერთად, 1813 წელს ეკლესიის თანხით დაუმზადებიათ გადასატანი ვერცხლი ჯვარი, სავარაუდოდ, ეს ტაძრის მიმართ გამოხატული ყურადღება და თაყვანისცემა იყო, იმის საპასუხოდ, რომ ეკლესიის მამულებს ამუშავებდნენ.

² იგულისხმებოდა მიწის ის რაოდენობა, რასაც გუთნეული ერთ დღეში მოხნავდა.

მღვდელს უჭირავს.

ქ. მეიდანო და გარშემო სრულიად მღვდელს უჭირავს.

ქ. კიდეც მღვდელს უჭირავს შეუქლის სპილენძაურის (სპილენძაურის ხევი ყანჩაეთის დასავლით არს - ე.თ., სქოლიო) თავზედ დღიური.

ქ. ვაზირაულში ორი დღისა, ქელიანდ (ეხლა ქვია გელიანთ ახო - ე.თ., სქოლიო) ქედზე გლახა გოგამეს უჭირავს ერთი დღისა.

ქ. ამასთან გზის ქვევით შეუქლის მიწის თავზე ლუას (სავარაუდოდ, ტატუნაშვილს - დ.ა.) უჭირავს დღიური.

ქ. ყუდრევისაკენ მიწა ახო (ახლად გაჩეხილი ტყე, სადაც პირველად მოხნავენ - ე.თ., სქოლიო) გოგია ჯარმელიშვილს უჭირავს, დღიური.

ქ. ზახორს ხარებაანთ კარს ერთი დღიურია, რასაც კალოს პირი ჩამოიტანს.

ქ. წირს ქინგვამის მიწებს აქეთ გზას ქვევით ხევისაკენ დღიური ორი არის.

ქ. კასბურებს უჭირავთ ორი დღისა ნავენახობი თელოვანს შარაფ-ხანებშია“.

ნუსხა მღვდლის თანდასწრებითა და „სოფლის კაცთ კითხვით“ შეუდგენიათ გაბრიელ რატიშვილსა და მის ბიძაშვილებს: სოლომონს და დავითს, იმისათვის, რომ ეკლესიას თავისი მამული არ დაჰკარგვოდა, იქვე მითითებულია, რომ ვინც მოხსნავდა (მოხნავდა) ღალა უკლებლივ ეკლესიისთვის უნდა მიერთმია, ვინც მოიპარავდა, ის შერისხული იყო - გაუწყრეს ღვთისმშობელი და ძე მისი ქრისტეო. იქვე ეკლესიის კიდეც ერთ ვალდებულებაზეა საუბარი:

„ქ. დემურაანთ აძევს ორი ლიტრა სანთელი და ერთი ჩარექი საკმელი ყოველ წელიწადსა“ (თაყაიშვილი, 2022: 471-472).

როგორც ვხედავთ, არა მხოლოდ ყანჩავეთის და ზოგადად, ქსნის ხეობის, არამედ ლეხურის ხეობაში არსებული მიწებიც ყოფილა კაბენის მონასტერზე განპირობებული. ვ. ქენქაძის მართებული დასკვნით: „როგორც მთავარ და მნიშვნელოვან კულტურულ-რელიგიურ ცენტრს, კაბენს დიდი ადგილ-მამულები გააჩნდა შეწირულობის ხარჯზე. მიწათმოქმედების, მევენახეობისა და მესაქონლეობის გზით ეკლესიის სახელზე გვარიანი შემოსავალი გროვდებოდა, რომლის დიდი ნაწილი იქ მოღვაწე

ბერებსა და მათ შემოქმედებით საქმიანობას ხმარდებოდა“ (ქენქაძე, 2016: 362).

ექვთიმე კაბენში არსებულ საგანძურს შორის, ცხადია, მოიხსენიებს ყანჩაეთის ჟამნგულანსაც, რომელზეც ზემოთ ვრცლად ვისაუბრეთ. ექვთიმეს ცნობით, ხელნაწერს მოჰყვებოდა კარგად შესრულებული რამდენიმე ნახატი (ზოგიერთი ამოუჭრიათ). ბოლო ნახატი ჟამგულანის დამკვეთის ევდემოზ რატიშვილის ოდნავ დაზიანებული პორტრეტი იყო, მთავარეპისკოპოსის სამოსელში. ევდემოზი ხელნაწერს ღვთისმშობელს გადასცემს. ღვთისმშობელი ტახტზეა დაბრძანებული, კალთაში ყრმა იესოსთან ერთად. მარცხენა ხელი იესოს მხარზე უდევს, მარჯვენა ხელით ევდემოზს ხელნაწერ წიგნს ართმევს, რომელსაც ქრისტე აკურთხებს. „ჟამნგულანში“ განთავსებულია ევდემოზის ლექსებიც, რომლებიც, ექვთიმეს შეფასებით, ავტორის პოეტურ ნიჭიერებას ავლენენ. ქართლის მთავარეპისკოპოსი ხელნაწერის შემამკობლადაცაა მოხსენიებული.¹

...დიდებულია თითოეული ისტორიული ჩანაწერი „ჟამნგულანისა“ და ფასდაუდებელია მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის შესასწავლად, მაგრამ, გამორჩეულ ყურადღებას იქცევს მარად დასაფიქრებელი სიტყვები: „საქართველოს: დარბაისელნი: მუხრანის: ბატონი: არაგვისა: ერისთავი: ქსნის: ერისთავი: ამილახვარი: ესენიც: ერთმანეთისა: მტერნი: და მოქიშპნი: იყვნენ: არც: ერთმანეთს ასვენებდნენ: და არც: ქვეყანასა: და: ამით მტერმა: უფრო: ძალა: წამოატანა: და: დაჩაგრა: თორემ: თუ: ამათ: ერთი: პირი: ქონებოდათ: ვერცარას: უზამდენ: ვერცარას: სხვა: მტერი: წაართმევდათ: რამე: ამათი: საქმე: ნიადაგ: ასე: ერთმანეთის: მესისხლეობით: გათავებულა: და: წამხდარა: მაგრამ: ამ საქმეს: არც (მოკლებიან): და: არც: მოუშლიათ“ (თაყაიშვილი, 2022: 459-460)...

ყანჩავეთზე საუბრისას, ექვთიმე გვითითებს ფაზია რატიშვილის საფლავის ქვაზეც. ფაზია 1756 წლის 26 ოქტომბერს გარდაცვლილა. ქვაზე მხედრული წარწერაა: „ქ: ეკა. ბრძანებითა.

¹ ევდემოზი გარდაიცვალა 1710 წელს, 87 წლის ასაკში. დაკრძალულია სამთავროში.

უფლისათა. წინასწარ. განჩინებულმან. კმამან. მიწა. ხარისამან. გარეშმიძცვა. და უჩინო. მყო. მოკუდაობითა. ამან. კმამან. დღეს. უნდოსა. საფლავსა. შინა. მიწად. გარდამაქცია. და შვიდისა. ტერფისა. საზომსა. უქმსა. ადგილსა. შეკრვით. მიმამდებარე. მთხრებლად. საუკუნოდ. ჩვენ. რატიშვილი. ფაზია. აწ. ბნელსა და დამარღველსა. საფლავსა. შინა. უჩინო. ვიქმენ. ვითარ. კუალი. ნავისა. რ-ლ. მიწით. შობილი. მიწადვე. მივიქცე. აწ. გევედრები. ყ-თა. მხილველთა. და აღმომკითხველთა. შენდობის. ყოფისათვის. აღვესრულე. თვესა. ოკდომბერსა. კვ. ქ-კს. უმდ:“... (Такаишвили, 1915: 115-116).

ყანჩავეთის მონასტერში არსებული უნიკალური ხელნაწერებიდან ერთ-ერთი მათგანი პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში უნახავს პროფესორ ვაჟა კიკნაძეს. ხელნაწერი ანუ სვინაქსარი (წმინდანთა ცხოვრების მოკლე აღწერილობა), გადაუწერიათ XIII- XIV საუკუნეებში. XIX საუკუნის ბოლოს ცნობილ მოღვაწეს, ქართულ სიძველეთა მოამაგეს მიხეილ საბინინს ხელნაწერი პეტერბურგში წაუღია და საიმპერატორო ბიბლიოთეკისთვის გადაუცია. „ეს წმინდა სვინაქსარი მოვიპოვე ქართლს, ყანჩავეთს 1898 წელს, ოდეს მრავალმთის უდაბნოს წმ. დავითისა ვიყავი“ - წერდა საბინინი. როგორც ვ. კიკნაძე აღნიშნავს, სვინაქსარი შეიცავს „მსოფლიო წმინდანთა ცხოვრების მოკლე, სვინაქსარულ ვერსიებს, ასევე, ქართველ წმინდანთა ბიოგრაფიებს. ხელნაწერის აშიებზე რამდენიმე მნიშვნელოვანი მინაწერიც (აღაპი) არის დაცული“ (კიკნაძე, 2011: 38). მათ შორის ექვთიმე ათონელის ბიოგრაფიის სვინაქსარული ვერსია, რომელიც განსხვავდება ივანე ჯავახიშვილის მიერ შესწავლილი სხვა ცნობილი ვერსიებისგან. დახასიათებულია ერთ-ერთი მოციქული სიმონ მოშურნე (ზილოტი), რომელიც საქართველოში კარგად ცნობილი სიმონ კანანელი იყო. სვინაქსარის აღაპებიდან ორი ქსნის ერისთავების ყოფილა, ერთი მათგანი დათარიღებულია 1422 წლით, მეორე აღაპი კი, ვ. კიკნაძის აზრით, XVI საუკუნის უნდა იყოს. აღაპებში მოხსენიებულია გვარები: რატიშვილი, კასბური, ვაშბას-ძე, ცისკარაიძე... ცალკეულ გვერდებზე განიჩევა XIV- XV საუკუნეების არქაული მხედრულით მინაწერი სახელები: „დემეტრე“, „ფრიად ცოდვილი მიქელი“, „ლუარსაბ და

ქრისტეფორე“...

შედეგები და დასკვნები. ქსნის ხეობაში რომ მდიდარი იყო ეკლესია-მონასტრებში არსებული საგანძურით, ამის შესახებ გაზეთ „კვალის“ 1895 წლის 15 ოქტომბრის მეთაურ წერილშიც მოგვითხრობს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი, მღვდელი ილარიონ ჯაში:¹ „თუ რამდენათ არის ქსნის ხეობა შესანიშნავი ისტორიულათ, ეს მგონია, თვით ჩვენმა მეისტორიებმაც კარგათ იციან. მაგრამ, სამწუხაროთ, ამ მხარესთვის აქამომდე არავის მიუქცევია ჯეროვანი ყურადღება“ - აღნიშნულია წერილის შესავალში, სადაც ყანჩავეთის კაბენზე და იქ ნანახ სიძველეებზეცაა საუბარი: „ათი წლის წინეთ მინახავს ამ მონასტერში ხის კიდობანი (რაზეც ბროსე და თაყაიშვილიც საუბრობდნენ - დ.ა.), სავსე ძველი წიგნებით, და ქაღალდებით, ოთხი წლის წინათ კი სულ მთლათ ცარიელი ვნახე. ამ კიდობნის ამბავი კარგათ უნდა იცოდეს მღვდელმა ალექსანდრე ტატუნაშვილმა, რომელიც ყანჩევეთიდან არის. რკინის გზის მღვდელს ნიკიფორე მამამთავრიშვილს უთქვამს ჩემთვის, რომ ალ. ტატუნაშვილმა ბევრი ქაღალდები ამოარჩია კიდობნიდანო და ერთი სახარება ტყავზე ნაწერიო, ყანჩავეთის სამრევლო ეკლესიაში მინახავს ორი წიგნი ტყავზე ნაწერი. ერთი მათგანი ნახატებიანი და (მ)შვენიერი რამ არის“ (ჯაში, 1895: 1-3).

სოფელ ყანჩავეთს ეძღვნება 1879 წლის 14 სექტემბერს გაზეთ „დროებაში“ დაბეჭდილი კორესპონდენცია - „ქსნის-ხეობიდან, 11 სექტემბერს“ „მნახველის“ ფსევდონიმით.

„ქსნის ხეობაზედ არის სოფელი, რომელსაც სახელათ ეწოდების ყანჩავეთი, რომელიც გახლავთ თავადი რატიანთი“ - ვკითხულობთ შესავალში. ავტორი პირველ რიგში კაბენის მონასტერზე ამახვილებს ყურადღებას: „ამ სოფელში გაღმა ყოფილა ძველთაგანვე მონასტერი კაბენის მღვთის-მშობლისა. ეკკლესია გახლავთ ერთის გუმბეთით: სიგრძე იქნება ოთხი საჟენი და სიგანე ექვსი; სამის სამწირველოთი; შიგ საკურთხევის მარჯვენით და მარცხნით მიდგმულია კელიები (სენაკები) სიგრძით

¹ ილარიონის მამა ლარგვისის სამრევლო ეკლესიის მედავითნე-დიაკვანი იყო და აქედან გამომდინარე, ბევრი რამ იცოდე ქსნის ხეობაში არსებული საგანძურის შესახებ.

უმეტეს ოთხი არშინისა.

მხატვრობა აღარ ეტყობა, შესანიშნავათ მარტო ნათლის-მცემლის თავი და იროდიადას უჭირამს ქარტა და ზედ წარწერილი, ბევრი ვეცადე, მაგრამ ვერ წავიკითხე“ (მნახველი, 1879: 2).

„დროების“ კორესპონდენტი ყურადღებას ამახვილებს ეკლესიაში მარჯვენა მხარეს არსებულ სამ მღვიმეზე: „ბოლოს არის სამი მღვიმე, ერთი ერთმანეთზედ მობმული რკინის კარებით, თუმცა ეხლა შებმული არა არის და გარე იმ მღვიმეში არის ჩაყუდებული; მღვიმე არის ბნელი და თუ არ წაძვრა დგომით არ შეისვლება, და სანთლით ინახება.

ერთს მღვიმეში ასვენია ბერი, მარჯვენა ხელი ისევ შეუშლელი, თითები ჯვარის სახით გაკეთებული, საბუხრეც ისევ ზედვე აქვს და ყელი მოშორებული, და თავზედ ცოტ-ცოტა თმები. კუნკულიც იქვე თავთან გდია; სტიხარი გულთან ისევ ისე აქვს; საყელო აქეთ იქით გადაწეული; მუცელი მარცხენა მხარეს ამოგლეჯილი, ნაწლეუები შემხმარი და წელქვემოთ ჭილობი აქვს შემოხვეული, გეგონებათ ახალი არისო; ფეხები პატრუქით გაბმული¹ ...მეორე მღვიმე არის ძვლებით სამსე. მესამე მღვიმეში არის აქეთ-იქით გათლილი ფიცრები და ზემოდანაც ფიცარია და იქითაც ეტყობა მიცვალებულის მნიშვნელობა, მარტო ძვლები და ასოები ისევ ისე; თავზედ რაღაც დალიანდაგებული აფარია, მწვანე ქობა ეხლაც ეტყობა“ (მნახველი, 1879: 2).

„მნახველს“ სოფლის უბუცესებისათვის უკითხავს ამ ბერების შესახებ, მაგრამ მათი ამბის მცოდნე, აღარავინ ყოფილა: „იმ სოფლის მოხუცებულებმა სთქვეს მომსწრენი არავინა ვართო ამ ბერების დახოცვისაო და აღარც არავინ ყოფილაო“.

ყანჩავეთის კაბენის სიძველეებზე და იქ ნანახ ჭილოფში შეხვეულ გვამზე ყურადღებას ამახვილებს ისტორიკოსი თედო ჟორდანიაც: „გეთსამანიის ტაძარი არის აწ თითქმის დარღვეული დიდის ხელოვნებით ნაგები კაბენის ეკლესია ქსნის ხეობაში,

¹ „დროების“ ავტორისაგან განსხვავებით, ექვთიმე გვითითებს ბერის ვინაობას, რომელსაც მოსახლეობა წმინდანად მიიჩნევდა - სადიაკვნოს მცირე ნაწილში არსებული სამარხი ბასილ რატიშვილს ეკუთნოდა (Такаишвили, 1915: 114).

რატიშვილთა სასაფლაო. გიორგი რატიშვილმა და ადგილობრივმა მღვდლებმა მაჩვენეს ეს ეკვდერი და შიგ შემყვანენ სანთლებით. ერთს სასაფლაოში ესვენა ჭილოფში შეხვეული გვამი: როდესაც ჭილოფი ავხადეთ, აღმოჩნდა, რომ სადაც ჭილოფი ეფარა ის ნაწილები გვამისა სრულიად შეუშლელი იყო, თითქმის ფერიც არ ჰქონდა შეცვლილი ხორცს, ხოლო რომელიც ჭილოფით დაფარებული არ იყო, ის ნაწილები სხეულისა (თავი და ერთი მხარე ხელისა) გახრწნილა, მაგრამ თავის ქალას შესანიშნავი სითეთრე ჰქონდა“ (ჟორდანიას, 1997: 171). იქვე ახლოს, კუთხეში დებულია შავ-მაუდ გადაკრული და აბრეშუმის თეთრ სარჩულიანი ბერის ქუდი, რომლის სარჩულზეც „დიდის გულდადებით“ და „საკვირველი ხელოვნებით“ ყოფილა ამოკემსილი სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურები, „ფრიად მწვრილად“. თავის დროზე ეკვდერი დაკეტილი ყოფილა, როდესაც პირველად გაუხსნიათ, ჭილოფში გახვეული ბერის გვამი მთლიანად გაუხრწნელი დახვედრიათ. ეკვდარის ახდას დასწრებია გიორგი რატიშვილი, რომლის გადმოცემით, ბერის გულზე დადებული უნახავთ ეტრატის ფურცელი - „შენდობის წიგნი“. წერილი იწყებოდა ფრაზით: „შვილო ბასილ!“ ეტრატი ხელმოწერილი ყოფილა „წილკნელის იოსების“ მიერ. თ. ჟორდანიას მოსაზრებით მამა ბასილს „შენდობას აძლევდნენ პირველის წილკნელის იოსებ ასურელ მამის სახელით“. მოგვიანებით ეკვდერი ისევ დაუხუზრავთ, მაგრამ ხალხის ინტერესი ბერის „შეუშლელი გვამის“ მიმართ დიდი ყოფილა, ხშირად მიდიოდნენ თურმე სანახავად და ეკვდერს ღიად ტოვებდნენ, რა მიზეზითაც, გვამის გახრწნილი ნაწილი ტურა-მელათაგან უნდა ყოფილიყო დაზიანებული... რთული აღსაქმელია ეკვდერის ამბის ფინალიც: „მწყემსები თურმე ბურთაობდნენ ზემოხსენებულ ბერულ ქუდით. ესრეთია ჩვენი დრო გონებრივ-ზნეობრივი განადგურებისა, გადაგვარებისა და გაველურებისა“ (ჟორდანიას, 1997: 172). ავტორს ყანჩავეთისადმი მიძღვნილ სტატიაში მისი თანამედროვეების ზნეობრივი დაცემის კიდევ ერთი ფაქტი მოჰყავს: „ცხინვალს ახლო მთაში არის ქალების მონასტერი წ(მინდ)ა საბასი, კლდეში გამოკვეთილი; ზემო სართულში გამოკვეთილია პატარა ეკლესია, სადაც დაცულია ყუთში ჩადებული სრულიად შეუშლელი ნაწილი - ფეხი წმინდანისა. მონასტერი და ეკლესია ღიად დაგდებულია,

უთვალყუროდ. მე ჩემის თვალთ ვნახე 1883 წელს, ზაფხულს, რომ წმინდანის ფეხიდან დანით ამოუჭრიათ ნაწილები და წაულიათ, ზოგს-კი ხელით უგლეჯია. ესეც ნიშანი ჩვენის სულიერად გახრწნისა და დაცემისა!“ (ქორდანია, 1997: 172).

„დროების“ კუბლიკაციაში „მნახველი“ ასევე ყურადღებას ამახვილებს ყანჩავეთის ეკლესიის ხატებზე, მისი ცნობით: „ერთი წმინდის გიორგისა და ერთი მღვთის-მშობლისა, ძვირფასათ შეჭედილი ასვენია ამ სოფლის შტატის ეკლესიაში“. ეკლესიას ჰქონია თავისი მარანი, სამი „დესიატინა“ ვენახი, რომელსაც მებაღე უვლიდა, შემოსავალს კი სოფელი იყოფდა და ღვინოს დღეობას მიირთმევდნენ.

საინტერესოა სოფლის ზეპირსიტყვიერებაში შემორჩენილი მითი, რომელიც „დროების“ ავტორს მოხუცებული ქალისაგან მოუსმენია: „ერთმა მოხუცებულმა დედაკაცმა მითხრა, რომ ამ მონასტერს ერთი ძვირფასი თვალი აქვსო და იმან უნდა განაახლოს მონასტერიო, და ის თვალი თურმე ორ კაცს აქვს დამალული იმავე ეკლესიაშიო“ (მნახველი, 1879: 2).

დამალული თვალის რა ვთქვათ, მაგრამ იმის კი გვჯერა, რომ ღვთისმშობლის გეტსამანიის დიდებული ტაძრის მაღლი მარად დაიცავს ჩვენს ქვეყანას და საქართველო იქნება ისევ ერთიანი და ძლევამოსილი.

გამოყენებული ლიტერატურა

ახლოური, დავით. 2021. ქსნის ხეობის ისტორია. ტ. II. თბილისი: გამომცემლობა „საარი“.

ბატონიშვილი, ვახუშტი. 1973. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. წიგნში: ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.

გაგომიძე, იულონ. 1964. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბილისი: მეცნიერება.

გიულდენშტედტი, იოჰან ანტონ. 1962. მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა გ. გელაშვილმა. თბილისი: საქართველოს

სსრ მეცნიერებათა აკადემია.

გიულდენშტედტი, იოჰან ანტონ. 1964. მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა გ. გელაშვილმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია.

დადიანიძე, ცინცია. 2008. შიდა ქართლი: ახალგორის მუნიციპალიტეტის არქიტექტურული მემკვიდრეობა. ტ. IV. თბილისი: [გამომცემლობა].

თაყაიშვილი, ექვთიმე. 1909. საქართველოს სიძველენი. ტ. II. თბილისი: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება.

თაყაიშვილი, ექვთიმე. 2022. თხზულებანი. ტ. 11. თბილისი: არტანუჯი.

კიკნაძე, ვასილ. 2011. „ყანჩაეთის მონასტრის ხელნაწერი პეტერბურგში“. ჩვენი უნივერსიტეტი, №8 (დეკემბერი).

მესხია, შოთა. 1954. „მეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიაწე)“. კრებულში: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 30. თბილისი: მეცნიერება.

მნახველი (ფსევდონიმი). 1879. „ქსნის-ხეობიდან“. დროება, №190 (14 სექტემბერი).

ჟორდანია, თედო. 1897. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. წიგნი II. თბილისი: [გამომცემლობა].

ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი. 2011. სამეცნიერო ხელმძღვანელი ელდარ ნადირაძე. თბილისი: მერიდიანი.

ქენქაძე, ვახტანგ. 2016. ქსნის ერისთავების საქართველო. თბილისი: არტანუჯი.

ლუნაშვილი, ვახტანგ. 2007. ქსნის საერისთავოს პოლიტიკური ისტორია (VI საუკუნის 70-იანი წლებიდან 1777 წლის ჩათვლით). გამოცემა მეორე. თბილისი: [გამომცემლობა].

ჭავჭავაძე, ილია. 1863. „გაბრიელ რატიშვილი“. საქართველოს მოამბე, №11.

ხოცუაშვილი, ვალერი. 2011. „ყანჩაეთის 'ჟამნგულანი'“. ჩვენი უნივერსიტეტი, №6 (ივნისი).

ჯავახიშვილი, ივანე. 1974. საქართველოს ეკონომიური

ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.). წიგნი II. თბილისი: მეცნიერება.
ჯაში, ი. 1995. „ჩვენ ისტორიკოს-მეცნიერთა საყურადღებოთ“. კვალი, №44 (15 ოქტომბერი).

Такаишвили, Эквtime. 1915. Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Вып. V. Тифлис: [Типография].

References

Axolouri, Davit. 2021. Ksnis xeobis ist'oria [History of the Ksani Valley]. Vol. II. Tbilisi: Gamomcemloba Saari. (in Georgian)

Bat'onišvili, Vaxuši. 1973. Aghts'era samep'osa sakartvelosa [Description of the Kingdom of Georgia]. In: Kartlis tskhovreba [Life of Kartli], Vol. IV, edited by S. Qaukhchishvili. Tbilisi: Sabch'ota Sakartvelo. (in Georgian)

Ch'avch'avadze, Ilia. 1863. "Gabriel Rat'išvili." Sakartvelos moambe, no. 11. (in Georgian)

Dadianidze, Tsinatsia. 2008. Shida Kartli: Akhalgoris munitsip'alit'et'is ark'it'ekt'uruli memkvadreoba [Shida Kartli: Architectural Heritage of Akhalgori Municipality]. Vol. IV. Tbilisi: [Publisher]. (in Georgian)

Gagošidze, Iulon. 1964. Adreantik'uri khanis dzeglebi Ksnis xeobidan [Monuments of the Early Antique Period from the Ksani Valley]. Tbilisi: Metsniereba. (in Georgian)

Giuldenšt'edt'i, Johann Anton. 1962. Mogzauroba sakartveloši [Travels in Georgia]. Vol. I, edited by G. Gelašvili. Tbilisi: Sakartvelos SSR Metsnierebata Ak'ademia. (in Georgian)

Giuldenšt'edt'i, Johann Anton. 1964. Mogzauroba sakartveloši [Travels in Georgia]. Vol. II, edited by G. Gelašvili. Tbilisi: Sakartvelos SSR Metsnierebata Ak'ademia. (in Georgian)

Gunašvili, Vakht'ang. 2007. Ksnis saeristavos p'olit'ik'uri ist'oria (VI sauk'unis 70-iani ts'lebidan 1777 ts'lis chatvli) [Political History of the Ksani Duchy (from the 70s of the 6th Century to 1777)]. 2nd ed. Tbilisi: [Publisher]. (in Georgian)

Javaxišvili, Ivane. 1974. Sakartvelos ek'onomiuri ist'oriis dzeglebi (XIII-XIX ss.) [Monuments of the Economic History of Georgia (13th-19th Centuries)]. Book II. Tbilisi: Metsniereba. (in Georgian)

Jaši, I. 1995. "Chven ist'orik'os-metsnierta saq'uradghebot" [For the Attention of Our Historians]. Kvali, no. 44. (in Georgian)

Kartuli mat'erialuri k'ult'uris etnograf'iuli leksik'oni [Ethnographic Dictionary of Georgian Material Culture]. 2011. Edited by Eldar Nadiradze.

Tbilisi: Meridiani. (in Georgian)

Kenq'adze, Vakht'ang. 2016. Ksnis eristavebis sakartvelo [Georgia of the Duchy of Ksani]. Tbilisi: Art'anuji. (in Georgian)

Khot'suašvili, Valeri. 2011. "Qanchaetis 'Zhamngulani'." Chveni universit'et'i, no. 6. (in Georgian)

K'ik'nadze, Vasil. 2011. "Qanchaetis monast'ris xelnats'eri P'et'erburgši" [The Manuscript of the Qanchaeti Monastery in Petersburg]. Chveni universit'et'i, no. 8. (in Georgian)

Meskhia, Shota. 1954. "Dzegli eristavta" [Monument of the Eristavs]. In: Masalebi sakartvelosa da k'avk'asiis ist'oriisatvis, no. 30. Tbilisi: Metsniereba. (in Georgian)

Mnaxveli. 1879. "Ksnis-xeobidam" [From the Ksani Valley]. Droeba, no. 190. (in Georgian)

T'aq'aišvili, Ekvtime. 1909. Sakartvelos sidzeleni [Antiquities of Georgia]. Vol. II. Tbilisi: Sakartvelos saist'orio da saetnograp'io sazogadoeba. (in Georgian)

T'aq'aišvili, Ekvtime. 2022. Txzulebani [Works]. Vol. 11. Tbilisi: Art'anuji. (in Georgian)

Takaishvili, Ekvtime. 1915. Arkheologicheskie ekskursii, razyskaniya i zametki [Archaeological Excursions, Researches and Notes]. Vol. V. Tiflis. (in Russian)

Žordania, Tedo. 1897. Kronik'ebi da sxva masala sakartvelos ist'oriisa da mts'erlobisa [Chronicles and Other Materials of the History and Literature of Georgia]. Book II. Tbilisi. (in Georgian)